

طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ و هنر ساسانی*

شهره جوادی

استادیار گروه مطالعات عالی هنر پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

shjavadi@ut.ac.ir

چکیده

ساسانیان پارسی نژاد که وارث تمدن و هنر اشکانی و هخامنشی بودند حدود ۵ قرن بر سرزمین ایران حکومت کرده و آثار بی شماری از معماری، نقش برجسته، نقاشی، پارچه بافی، ظروف، اشیای فلزی و شیشه‌ای، جنگ افزار و سکه‌های ارزشمندی به جهت نقش و نگارهای نمادین و خط‌نگاره‌های پهلوی خلق کردند که شماری از آن‌ها برجای مانده است. هنر ساسانی، هنر «نوین ایرانی» است که سنت‌های پیشین را در خود دارد و با منظره‌سازی‌های باشکوه و بی نظیر در قالب نیایشگاه، کاخ، شکارگاه، پردیس ایرانی یا همان بهشت زمینی را در تاریخ معماری جهان ثبت نموده است. هنر ساسانی با تکیه بر باورهای طبیعت‌گرا و اعتقاد به ایزدان مهر و اناهیتا و کیش زرتشت در گستره‌های وسیع از فارس تا تیسفون، کرمانشاه، سیستان و آذربایجان شکل گرفته و در شاخه‌های مختلف هنری آثار ارزشمندی از آن برجای مانده است. اکثر آثار معماری این دوران شامل نیایشگاه، کاخ، شکارگاه و حدود ۳۴ سنگ‌نگاره، در جوار عناصر طبیعی مانند کوه، آب و درخت بنا شده‌اند. ساسانیان را می‌توان بزرگ‌ترین منظره‌سازان تاریخ ایران دانست؛ چنانکه آثار معماری نیایشگاهی، کاخ و شکارگاه، و همچنین سنگ‌نگاره‌های آنان بر سینه کوه و صخره‌ها گواه این ادعاست.

واژگان کلیدی

طبیعت، آب، گیاه، فرهنگ و هنر، آیین و باور، ساسانی.

مقدمه

تیر، به آفتاب خسته، به این سوی چراغ یا روشنی چراغ و مانند این‌ها که همه یادگار باورهای زمان دور است» (فرخی، ۱۳۵۸: ۱۱۳). رسم روشن کردن شمع و چراغ و توسل به روشنایی و نور یا فروختن آتشی از نشانه‌های باور و اعتقاد به ایزدان ماه و خورشید است که بعداً در آیین زرتشت نیز تداوم یافت. تقدس کوه و درخت نیز از باورهای آیینی است؛ چنان‌که چوپانان در نیاسر کاشان می‌گویند: گله را به کوه سپردیم که نگه‌دارنده است.

مهر که دارنده دشت‌های فراخ و زادگاهش سینه کوه و در غار است، قربانی مقدس را در غار انجام می‌داده است. استوره‌ای ایرانی، زایش مهر را از آذرخشی در کوه البرز می‌داند. هم‌چنین درباره ارزش و اهمیت درخت باید گفت که میترا طبق برخی روایات از درخت کاج یا سرو زاده شده است (تصویر ۱).

در آیین زرتشت قطع درخت، گناه کبیره بوده و اسلام نیز بر این دستور صحنه می‌گذارد. درخت به‌جهت باروری و سرسبزی نماد زاینده‌گی و برکت، و تبلور آن در ایزدبانو اناهیتا الهه باروری دیده می‌شود. با توجه به این باورها شاهد حضور قوی و تأثیرگذار طبیعت و عناصر آن مانند درخت، آب و نشانه‌هایی چون ماه، خورشید و ستارگان در معماری و هنر ساسانیان هستیم.

ایرانیان باستان، ایزدان مهر و اناهیتا را به‌عنوان نماد خورشید و ماه نیایش می‌کردند، بنابراین بزرگداشت آب در ارتباط با ایزدبانوی نگهبان آب‌های پاک و آتش نماد نور و گرمی خورشید یا نور خدای آفتاب در میان آنان رایج بوده است. در آیین زرتشت نیز توجه به طبیعت، احترام به عناصر مفید و مقدس مانند آب و گیاه تداوم یافت و تا دوران اسلامی نیز با توجه به سفارش قرآن کریم، روایت و اخبار، طبیعت‌گرایی، به‌خصوص اهمیت آب و درخت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شد.

ستایش طبیعت و تقدس برخی از عناصر، به‌دلیل اهمیت و احتیاج به آن و یا به‌جهت ترس از نبودن و از دست دادن آن است. چنان‌که نیاکان ما آب، گیاه، خورشید، ماه و ستارگان را می‌ستودند، زیرا به آنان محتاج بوده و برای بقا و دوام این عناصر، استوره‌ها خلق کرده و به‌پیشگاه آنان قربانی تقدیم می‌کردند؛ تا این نیروهای حیاتی را از دست ندهند و همواره در حیات خویش از آنان بهره‌گیرند. این نیروهای مقدس چنان با ارزش و حیاتی بودند که برایشان قسم یاد می‌کردند و تاکنون نیز این رسم در بسیاری از مناطق روستایی و شهری ایران رایج است: «به این چشم آفتاب سوگند به ماه سرسفيد، به خورشید زیا و عزیز، به انوار خورشید، به روز روشن خسته، به ماه که چون گل طلاست بر سربند زنی، به آفتاب چهل

فرضیه

ساسانیان با تکیه بر باورهای طبیعت‌گرا، بزرگترین منظره‌سازان در تاریخ معماری ایران بوده و در سایر هنرها نیز همواره از نمادهای طبیعی و منظرین استفاده کرده‌اند.

طبیعت در باور ساسانیان

توجه به طبیعت در باورهای استوره‌ای ایران باستان و گرمی‌داشت مظاهر آن مانند کوه، آب، آتش، گیاه، خورشید، ماه و ستارگان همواره مرسوم بوده است. نقش باورهای آیینی در فرهنگ کهن ایران چنان قوی بوده که با وجود اقوام مختلف با زبان و فرهنگ‌های متفاوت موجب پیدایش تمدن و هنری شگفت‌انگیز و تأثیرگذار بر شرق و غرب عالم بوده است.

عظمت و جذابیت آثار مذهبی ایرانیان باستان در ارتباط با طبیعت در اقوال سیاحان اروپایی بسیار ستوده شده است. نمونه‌هایی که تاکنون موجود است و یا آن دسته که از بین رفته‌اند در سفرنامه‌ها و تصاویر قدیمی موجودند. در گزارشات «فلاندن» و «کوست» (آکادمی علوم فرانسه) از چشم‌انداز طبیعی بیستون به‌عنوان اقامتگاه بیلاقی و شکارگاه ساسانیان یاد شده است. «جکسن» شرق‌شناس آمریکایی، صفت فرهادتراش بیستون را به دوران هخامنشی نسبت می‌دهد.

تصویر ۱. زایش میترا از درخت سرو، مأخذ: ورمازرن، ۱۳۸۳: ۹۰.

که در زمان‌هایی نیایش مهر، اناهیتا و آیین‌های بزرگداشت آتش هم‌زمان در یک مکان برقرار بوده است. هم‌چنین درخت و گیاه، روزگاری نماد سبزی، خرمی و برکت بوده و در کنار آب‌های جاری منسوب به اناهیتا، دوران زرتشت نیز مقدس و محترم شمرده شده است؛ تاجایی که زرتشت پیامبر، قطع درخت را گناه کبیره می‌داند. آب‌های جاری نیز باید پاک و مطهر باشند تا مردم از آن بهره گیرند و آلودن آب نیز گناه بزرگ محسوب می‌شود.

از این‌روست که ایرانیان در طول تاریخ عناصر حیات‌بخش مانند آب، آتش، خاک و زمین و عناصر آسمانی چون ماه و خورشید و ستارگان و گیاه را احترام می‌کردند و برای آنان استوره‌ها ساخته و معابدی به آنان اختصاص می‌دادند تا از آنان پاسداری کرده و به آن‌ها توسل می‌جستند تا در زندگی دنیوی و اخروی رستگار شوند. در باورهای ساسانیان ایزد مهر (میترا) مظهر نور و فروغ خورشید نیز، نیایش می‌شده است و میترا که بزرگ‌ایزد آریایی بوده، در زمان اشکانیان بسیار مورد توجه بوده است. این خدا در دوران ساسانی نیز در کنار اناهیتا مورد توجه بوده و حتی در زمان زرتشت این دو ایزد به‌عنوان یاران اهورامزدا حضور داشته‌اند. براساس این باور قوی، خدایان ماه و خورشید یا مهر و اناهیتا که ایزدان نور و روشنایی و باروری و نگهبان آب‌های پاک بوده‌اند؛ معمولاً در کنار هم و در جوار چشمه‌های جوشان و درختان کهنسال بنا می‌شدند. نمونه‌های بی‌شماری از این اماکن در سراسر ایران باقی مانده که امروز مردم به آن‌ها عقیده دارند و با رسوم و آیین‌های اسلامی به آن پای‌بندی دارند. علائم و نشانه‌های مرتبط با طبیعت در آیین‌های مهر و اناهیتا و زرتشت شامل آب و درخت زندگی (تصویر ۲)، پرندگان

«هرتسفلد» شرق‌شناس آلمانی، بر اصالت هخامنشی اثر تأکید ورزیده است (Herzfeld, 1920 : 17; 1941: 221). «راولینسون» این مکان و صفت تراشیده شده را دیوار اصلی کاخ خسرو پرویز پنداشته و «کینگ» و «تامسون» هم با وی هم‌عقیده‌اند.

در دوره ساسانی، طبیعت‌گرایی در آثار هنری از جمله معماری و تزئینات وابسته به آن دیده می‌شود که ریشه در عقاید و باورهای آنان دارد. شاهان ساسانی متولیان معبد اناهیتا بوده و احترام و تقدس ایزدبانوی باروری در این عصر بسیار رایج بوده است. معابد اناهیتا در قلمرو فرمانروایی آنان بنا شده که قربانی‌ها و نذورات زیادی به این مکان‌ها اهدا می‌شده است. چنان‌که از متن اوستا در «آبان‌یشت» که نیایش اناهیتا است برمی‌آید: ده‌ها، صدها و هزاران شتر، گاو و گوسفند نذر الهه آب‌ها شده و در پیشگاه او در نیایشگاه الهه باروری قربانی می‌کرده‌اند.

شهریاران ساسانی که وارثان فرهنگ مهرپرستی و نیایش اناهیتا بودند و خود نیز معبد اناهیتای استخر را پاسداری می‌کردند، از اواسط حکومت که زرتشتیگری رواج یافت و آیین رسمی دربار شد، اقدام به برپایی آتشکده‌ها کردند؛ درحالی که پرستش ایزدان مهر و اناهیتا نیز که پیش‌تر رایج بود در آیین نو و زمان زرتشت ادامه یافت. احترام به عناصر طبیعی همچون آب و آتش و گیاه که در گفتار و سفارشات زرتشت پیامبر بود همچون گذشته تداوم یافت. نیایش آتش و بزرگداشت آن در آتشکده‌ها برپا شد و این بناها بیشتر روی بلندی و در جوار کوه و چشمه‌ها شکل گرفت. بعضاً نیایشگاه‌های موجود تبدیل به آتشکده شد و چنان‌که مشهود است برخی از آتشکده‌ها تاکنون «در مهر» خوانده می‌شوند. پیداست

تصویر ۲. الف : درخت زندگی،
آب، عکس : سید امیر منصوری،
آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.
ب : درخت زندگی با جانوران،
کاسه ساسانی. مأخذ : dr. sha-
hin spanta.blogspot.com

تصویر ۲ الف

تصویر ۲ ب

نقش گل و غنچه لوتوس یا نیلوفر آبی با مرغابی، خروس، مرغ ماهیخوار و تاووس بر سینی‌های برنجی و سیمین بسیار دیده می‌شود؛ که پرندگان، رشته‌ای از مروارید به منقار دارند؛ این عناصر و نشانه‌ها

مانند عقاب، تاووس، کلاغ، خروس و حیوانات مقدس چون گاو، بز، مار، در نقش‌پردازی پارچه، ظروف و اشیاء دوره ساسانی جلوه‌گر شده‌اند (تصویر ۳).

تصویر ۳. خروس، تاووس و جانورافسانه‌ای، هنر ساسانی، پارچه ابریشمی، مأخذ: ریاضی، ۱۳۸۲: ۳۳۹-۳۵۷.

تصویر ۵ الف

در ارتباط با آب و ایزد بانو اناهیتاست. پارچه‌های ابریشمی و زربفت این دوره نیز به انواع نقش‌های برگرفته از طبیعت و باورهای طبیعت‌گرا مزین است (تصویر ۴).

نقش آتشدان و آتش مقدس، شعاع نور بر سر بهرام، مراورید و هلال ماه بر سکه‌ها همه از نمادهای مذهبی و در ارتباط با ایزدان خورشید و ماه است (تصویر ۵).

تصویر ۵ ب

تصویر ۴. انواع نقش‌های گل و بوته برگرفته از طبیعت در هنر ساسانی، مأخذ: ریاضی، ۱۳۸۲.

تصاویر ۵. الف : شعاع نور از نمادهای مهر، نقش برجسته میترا، تاق بستان.
ب : سکه ساسانی (خسرو دوم)، پ : بهرام اول.
مأخذ : امینی، ۱۳۸۵ : ۳۶۳، ۲۵۴.

تصویر ۵ ب

آثار معماری و نقش برجسته‌های ساسانی در ارتباط با طبیعت

هنر معماری این دوران در قالب نیایشگاه، کاخ و شکارگاه در دل طبیعت و در جوار کوه، صخره‌ها، آب و درختان کهنسال شگل گرفته است. کاخ و آتشکده تخت سلیمان یا شیز در آذربایجان (تصویر ۶)، شامل کاخ خسرو پرویز در جوار دریاچه‌ای عظیم، چارتاقی معبد اناهیتا و ساختمانی دیگر که برخی آنرا معبد مهر دانسته‌اند، مجموعه‌ای باشکوه است که بعدها در عصر ایلخانان نیز کاخی در آنجا بوده با تزیینات کاشی زرین‌فام که نقش‌های سیمرغ و اژدها به رنگ‌های طلایی و لاجوردی داشته است. تصویری از خسرو پرویز نیز بر سقف بلورین کاخ ساسانی بوده که در گزارشات سیاحان آمده است. کاخ

تصویر ۶. چارتاقی، آتشکده شیز، تخت سلیمان، عکس سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

فرهادتراش در بیستون چشم‌اندازی از یک تفرج‌گاه و شکارگاه سلطنتی با سه عنصر فضای سبز، آب و معماری است (تصویر ۱۳) که در ناحیه بیستون واقع شده و باید آن را «کلید برنامه معماری ساسانیان در منطقه دانست» (آجورلو و منصوری، ۱۳۷۸: ۵۵). این اثر، قاب تراشیده و ناتمام برای نقش‌برجسته‌ای عظیم است که دریای آن صفه‌ای قرار دارد و در پایین دست آن مجموعه‌ای از آب‌نما، باغ و کاخ ساسانی وجود داشته است. نمونه‌هایی چون معبد اناهیتا کنگاور (تصویر ۱۴) که برخی آن را کاخ خسرو می‌دانند، بنایی عظیم بوده و ستون‌های آن هنوز باقی است.

در گذشته آبی در آنجا جاری بوده و امروز حمام و مسجدی در

تصویر ۷. کاخ اردشیر، فارس، عکس: فرنوش پورصفوی، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۸۸.

اردشیر در فیروزآباد، روی تپه و مشرف به چشمه‌ای جوشان، اثری منحصر به فرد است که ترکیبی از معماری پارت و ساسانی را نشان می‌دهد (تصویر ۷). بقایای سه‌تالار با گنبد، متعلق به دوره ساسانی بوده و ایوان و حیاط، به شیوه معماری اشکانی است که در دشت وسیعی قرار دارد و همچون دیگر بناهای این عصر در ارتباط با چشمه و آب بوده؛ به گونه‌ای که تصویر بنا که آتشکده، کاخ یا اقامتگاه موقت شکارگاه بوده در آب منعکس می‌شود. تصویر غار معبد^۱ تاق‌بستان (تصویر ۸) با سنگ‌نگاره‌های باشکوه در دل صخره‌های عظیم، بر نهر جاری از چشمه منعکس شده است. این مکان یکی از مشهورترین پردیس‌های ساسانی است که به شکارگاه خسرو پرویز مشهور است. سنگ‌نگاره‌های موجود در این مکان اشاراتی به دین و باورهای این عصر دارد. نقش تاجگذاری خسرو پرویز، حضور اهورامزدا و اناهیتا و تاج‌گیری اردشیر دوم از اهورامزدا، حضور میترا نشانه‌های آشکاری را در ارتباط با عناصر استوره‌ای طبیعت نشان می‌دهند.

اناهیتا ایزدانوی باروری، برکت و حافظ آب‌های روان با نمادهای منظرین طبیعی مانند مروارید، کوزه آب و هلال ماه (تصویر ۹) و ایزد مهر (میترا) با نماد تاج خورشید و نیلوفر آبی دیده می‌شود (تصویر ۱۰). بر تاج و لباس شاهان و ایزدان نیز نقش مروارید، غنچه و شکوفه‌های گل، ماه و خورشید و ستارگان دیده می‌شود (تصویر ۱۱). نقش‌برجسته‌های تنگ‌چوگان بر سینه صخره‌های عظیم و مشرف بر رودخانه شاپور (تصویر ۱۲)، شامل پنج ردیف نقش در سمت چپ رودخانه است که پیروزی‌های شاپور بر امپراتوران روم را نشان می‌دهد و سمت راست رودخانه، نقشی دیگر از صحنه‌های پیروزی شاه بر رومیان است که به شیوه دیگر سنگ‌نگاره‌های ساسانی بر بلندای صخره‌های عظیم و در جوار آب برپا شده است. صفة

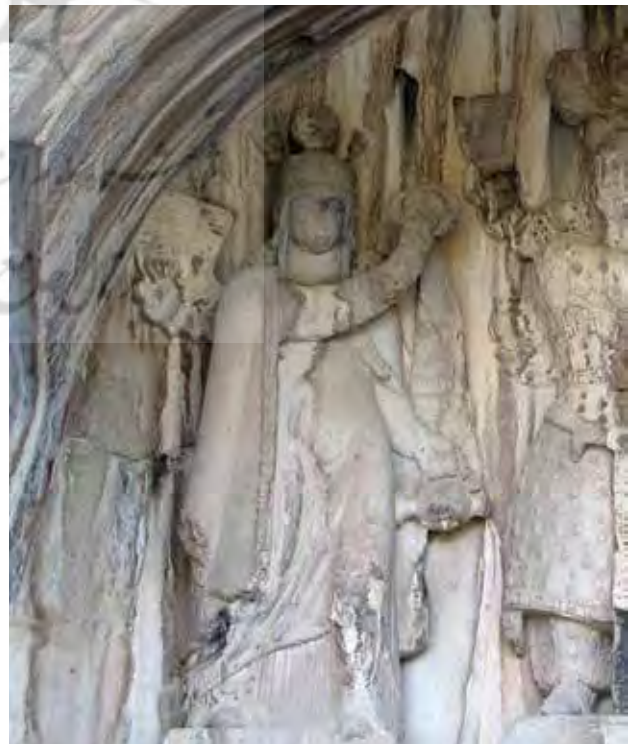
تصویر ۱۰. مهر با تاج خورشید بر نیلوفر آبی، عکس: سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۸. تاق بستان، شکارگاه خسرو پرویز، غار معبد احتمالاً در ارتباط با مهر و اناهیتا، عکس: سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

نزدیکی این مکان وجود دارد که نشان می‌دهد از گذشته تاکنون مکانی محترم بوده و مجاورت آن با آب ارتباط با اناهیتا، الهه باروری و نگهبان آب‌ها را آشکار می‌سازد. از این مکان با تعلق به دوران اشکانی - ساسانی به‌عنوان شکارگاه نیز یاد شده است. البته مغایرتی بین شکارگاه و نیایشگاه نیست؛ زیرا در زمان ساسانی هردو در کنار هم وجود داشته‌اند. چنان‌که تاق بستان، شکارگاه خسرو پرویز در کرمانشاه از پردیس‌های ساسانی بوده و آثاری بارز از غارهای مزین به نقش اناهیتا و هم‌چنین نقش برجسته مهر یا میترا در آن دیده می‌شود.

نیایشگاه اناهیتا در بیشاپور و در جوار مجموعه کاخ‌های ساسانی، نمونه‌ای عظیم و پرابهت از معابد آب است (تصویر ۱۵). این معبد با نمادهای حوض، آب و مجسمه‌های نیم‌تنه گاو که تصویر آن بر آب نمایان است؛ یکی از زیباترین جلوه‌های آیینی و نمادین معبد اناهیتا را به نمایش می‌گذارد. شاهان ساسانی موظف بودند سالانه در زمان برداشت محصول، برای الهه باروری طی مراسمی رسمی و باشکوه پیشکش و قربانی عرضه دارند؛ تا سال پربرکت را برای مردم کشاورز و مملکت رقم زنند. هنگامی که خشکسالی به‌وجود می‌آمد، مردم به دادخواهی نزد شاه می‌آمدند و تقاضای قربانی بیشتر می‌کردند و شاه را مسئول دانسته که شاید به‌قدر کافی به معبد و الهه احترام و تکریم نشده است. مردم نیز به نوبه خود در مکان‌های خاص در ارتباط با آب، درخت و گاه معابد کوچک محلی به نیایش پرداخته و متوسل به ایزدانوی آب‌ها، باروری و برکت می‌شدند. بسیاری از این مکان‌ها و عناصر طبیعی چون آب و درخت امروز برجاست که یادگارهایی از نیایش اناهیتا بوده و به‌گونه‌ای با آیین و باور جدید آمیخته و با بزرگان و مقدسین در فرهنگ و تفکر اسلامی گره خورده است. هم‌چنان مردم به این اماکن روی می‌آوردند.

تصویر ۹. اناهیتا، ایزدانوی باروری و نگهبان آب‌های روان با کوزه آب، تاجی از مروارید و هلال ماه، عکس: سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۱۱ ب

تصویر ۱۱ الف

تصویر ۱۱. الف: لباس خسرو پرویز، با مرواریدهایی به شکل قطره آب، عکس: سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.
ب: تاج اناهیتا مزین به شکوفه‌های گل و مروارید. عکس: سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۱۲. سنگ‌نگاره‌های
تنگ‌چوگان بر سینه کوه و در
جوار رودخانه شاپور،
عکس: محمد عسکرزاده، آرشیو
پژوهشکده نظر، ۱۳۸۸.

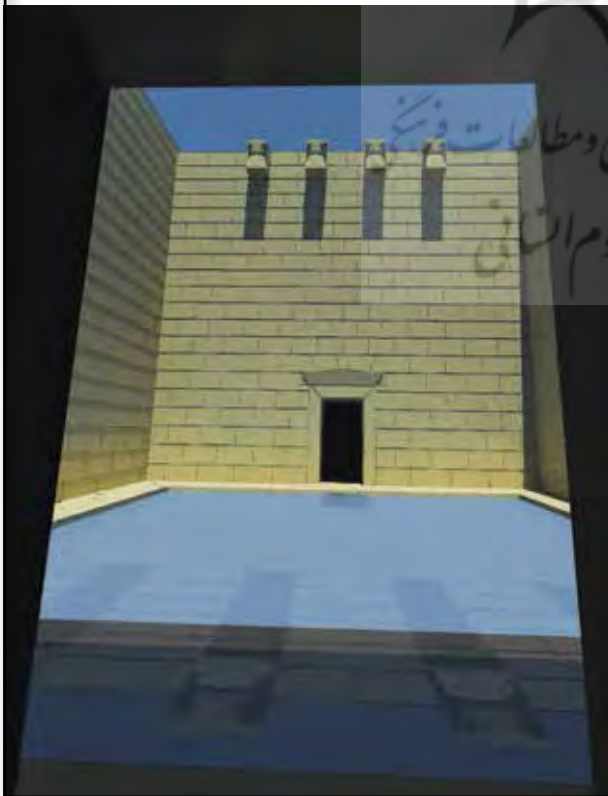

تصویر ۱۵. معبد اناهیتا، بیشاپور، عکس : ایدا آل هاشمی، ۱۳۸۸: ۶۱

تصویر ۱۳. صفا فرهاد تراش، بیستون، بزرگترین دستکزه ایران پیش از اسلام، ساخت و شکل دهی بنا، استفاده از الگوی باغ سازی ایرانی یعنی ترکیب عنصر فضای سبز، آب و آفرینش یک حجم معماری است، عکس : سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۱۴. معبد اناهیتا، کنگاور، عکس : سید امیر منصوری، آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

نتیجه گیری

سراب، برکه، چشمه و رودخانه‌ها و در سینه کوه، صخره‌های عظیم و غارها با درختان عظیم و تنومند برجاست و یادگارهایی از باور کهن مبتنی بر تقدس طبیعت است؛ که ریشه در آیین‌های مهر، اناهیتا و زرتشت دارد. کاربرد عناصر طبیعی مانند آب، انواع گل و گیاه، پرندگان و جانوران با توجه به جنبه‌های نمادین و قدسی آنان بوده است.

ساسانیان بیشترین سهم را در بازنمایی طبیعت در معماری و نقش برجسته داشته و هم‌چنین جلوه‌هایی از عناصر نمادین را در سایر هنرها به نمایش گذاشته‌اند. بینش، ذوق و سلیقه هنرمندان ساسانی با تکیه بر باورهای طبیعت‌گرا به اوج رسیده و زیباترین مناظر را آفریدند؛ چنان‌که نیایشگاه، کاخ، شکارگاه و سنگ‌نگاره‌های آنان در جوار

پی‌نوشت

*. این نوشتار بازنویسی مقاله «عناصر منظر در هنر ساسانی» است که در مجله باغ نظر (دوره ۱، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۳) به چاپ رسیده است.
۱. بالای دهانه تاق‌بستان که یک یادمان مهری است دو فرشته بالدار دیده می‌شوند، یکی از آن‌ها با دیهیم مروارید است و دیگری پپاله‌ای پر از مروارید در دست دارد. این فرشتگان بالدار مهری در هنر یادمان‌های اشکانی در پالمیر و سریر (دورا اروپوس) دیده می‌شوند (Pope, 1964: 11).

فهرست منابع و کتابشناسی

- آل‌هاشمی، آیدا. (۱۳۸۸). معبد اناهیتا، پیدایش فضای معماری در روند تکامل مفهوم آب، مجله منظر، ۱(۱): ۶۱.
- آورزمانی، فریدون و جوادی، شهره. (۱۳۸۸). سنگ‌نگاره‌های ساسانی، تهران: انتشارات بلخ وابسته به بنیاد نیشابور.
- امینی، امین. (۱۳۸۵). سکه‌های ساسانی، تهران: ققنوس.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۷). از استوره تا تاریخ، تهران: نشر چشمه.
- جوادی، شهره و بستار، عفت. (۱۳۸۳). عناصر منظر در هنر ساسانی، مجله باغ‌نظر، ۱(۲): ۳۴-۱۶.
- ریاضی، محمدرضا. (۱۳۸۲). طرح‌ها و نقوش لباس‌ها و بافت‌های ساسانی، تهران: انتشارات گنجینه هنر.
- فرخی، باجلان. (۱۳۵۸). استوره‌های خورشید و ماه، کتاب جمعه، ۱(۱): ۱۱۳.
- منصوری، سیدامیر و آجورلو، بهرام. (۱۳۷۸). بازشناسی صفة فرهادتراش در بیستون، نمونه‌ای ساسانی از معماری منظر، مجله باغ‌نظر، ۵(۱۰): ۶۷-۴۹.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). آیین میترا. ترجمه: بزرگ نادرزاده. تهران: نشر چشمه.